UGC Minor Research Project

FINAL PROJECT REPORT

Statement of Expenditure Audited Utilization Certificate.

Title

"The study of Empowement of Nagpurkar Bhosale in the History of Varhad (from 1730-1818)"

(With special reference of Relation with Nabab of Elichpur)

For the year 2012 -14
Sanction Letter No. .23-2747/11 (WRO) dated 12.01.2012
Date of implementation- 1st March 2012

Name of Principal Investigator

Dr. P. P. Kothe

HOD, Dept. Of History

Shri Shivaji Arts, Commerce and Science College, Akot.

UNIVERSITY GRANTS COMMIISSION

BAHADUR SHAH ZAFAR MARG

NEW DELHI -110002

2014

ÃÖÖ¸ÖÖ¿Ö

idj.k f y ¼& oÚMpk Hkklyio bfrgkl

fonHk vkf.k fonHkkpk ifjlj ,frgkfld n"VÓk egŸokpk vkg- onkr ^fonHk* ukokpk Áknf'kd mYy[k ;r¨- fonHkkr R;kgh vk/kh Ákxfrgkfld dkGkiklu oLrh vlY;kp fnlu ;r- oÚgkMkr egdjP;k nf{k.kl ¼ft- cy<k.kk½] ƒ„ eykoj y¨.kkj xko vkg- lokr ioukjP;k mR[kuukr loÁFke oLrhpk Ákphu ijkok ehGrk- b-l- io lekj ƒŒŒ brdk ekx urk ;r¨- jkek;.k dkGkr fonHkkrhy Án'k ÁHkjkepækP;k pj.kLi'kku ifo= >kyk vkg- ;kP;k [k.kk vejkorh ¼ftYákr½ Hkkxkr lkycMÊ ukokp fBdk.k vkg- R;kpk jkek;.k dkGk"kh lc/k lkxhryk tkrk- egkHkkjr] ijk.k bR;knh mŸkjdkyhu xFkkr fonHkkpk mYy[k vud fBdk.kh ;r¨- fonHkkrhy vpyijP;k ifjljkrhy eäkfxjh r lkycMÊ i;rpk ifjlj gk gtkj¨ o"k fl) lk/kdkp riL;kLFkku Eg.ku Hkkjrhkj xktr g¨rk] ukxktuklkj[kk egku jlfl) c®)kpk; T;k fo|kihBkr r;kj >kyk r ihB le) vly ikfgt- tukuhl)k vkiY;k lkfgR;kr ;k ihBkP;k ekgkRE;kph lk{k u¨nou Boyh vkg^ e®; lkekT;kpk Hkkx fonHk gkrk-^e®; lekV v'k¨d ;kpk ,d f'kyky[k pknk ftYákrhy noVd ;k xkoh lkiMyk- i";fe=ku vkiyk eyxk vfXufe= ;kyk fonHkkoj ikBfoy o ;Klupk ijkHko dyk o ;Kluyk vkiyk ekMfyd cufoy

oÚgkMpk Lor= bfrgkl vk/k vFkok lkrokgu jktkP;k bfrgklkcj¨cj l# g¨r¨- lkrokgukP;k dky[kMkrp dkgh dkG fonHkkoj d'kku egk{k=ikph lŸkk g¨rh- eYgkj rkeiVkpk 'k¨/k ykxY;k urj okdkVdkP;kgh vk/kh fonHkkr eM ;k ckEg.ko'kkp dkgh dkG jkT; dY;kp uohup ekfgrh Ádk'kkr vkyh- b-l- „‡Œ iklu ‡‡Œ i;r okdkVdkp fonHkkoj jkT; g¨r- okdkVdkP;k dkGh fonHkkph vR;r HkjHkjkV >kyh- okdkVdkP;k vLrkurj b-l- ‡‡Œ P;k lekjkl ekfg"erhP;k dypjÈp jkT; fonHkkr ÁLFkkfir >ky- b-l- P;k lkrO;k 'krdkP;k ÁkjHkh egkjk"V] xtjkr] fonHk] माळवा या भभागावर महीष्मतीच्या कलचुरीचे राज्य होते- b-l-P;k ikpO;k lgkO;k 'krdkr jk"VdVkph lRrk gkrh- ckjkO;k 'krdkP;k v[kjhl nofxjhp ;knokph fonHkkoj lŸkk fuek.k >kyh g¨rh-;knokP;k jktoVhr lLdr o ejkBh ok³e;kyk mnkj jktkJ; feGkyk- ;knokP;k jktoVhr fonHkkr egkuHkko iFkkpk mn; >kyk- ;knokP;k jktoVhrhy fonHkkpk mRd"k >kyk-

eLyhe lŸkP;k vkØe.kkyk ÁFke oÚgkMkr cGh iMy r ,fypij g¨;- f[kyth urj rxydkph lRrk fuek.k >kyh- egen rxydkP;k dkGkr cgkeuh jkT; mn;kl vky- oÚgkM cgkeuh jkT;kP;k veykr vkyk- cgkeuh jkT;kp ikp Hkkx >kY;k urj oÚgkMkr bekn'kkgh ;k Lor= jkT;kph fufeÆrh >kyh- R;kurj gh lRrk futke"kkgh jkT;ku ftdu ?kryh- lekV vdcjkP;k dkGkr oÚgkM ekxykP;k vf/kiR;k [kkyh vkyk-

idj.k „j ¼& Hkklyʔkjk.;kpk bfrgkl o oÚgkMkrhy lRrk io"k

भारताच्या इतिहासात मराठयांच्या इतिहासाला महत्वाचे स्थान आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी हिंदव स्वराज्याची स्थापना केल्यानंतर मराठा सत्तेचा विस्तार होत गेला. महाराजांच्या मृत्यू (१६८०) नंतर छत्रपती संभाजीच्या काळात औरंगजेब दक्षिणेत आला व मराठा-मोगल संघर्ष प्रखरशाने घडून आला. छत्रपती संभाजी महाराज औरंगजेबाच्या केदेत पडून मारल्या गेल्यानंतर छत्रपती राजाराम महाराज व राणी ताराबाई यांच्या काळात जो मराठा-मोगल संघर्ष घडून आला त्याला मराठयांचा स्वातंत्र्य संग्राम म्हणून इतिहासात

ओळखल्या जातो. या काळात मराठयांचा छत्रपती महाराष्ट्रापासून दूर असल्याने या स्वतंत्र्य युद्धाचे नेतृत्व मराठा सरदारांनीच केले व मोगलांना सळो की पळो करून सोडले. राजाराम महाराजांच्या काळात rÌ´Ö“Ö¦¯ÖŸÖ अमात्य यांनी मराठा सरदारांमध्ये राज्याच्या विविध भागाची कार्यक्षेत्र म्हणून विभागणी केली होती. त्या सरदारात नागपूरकर भोसल्यांचा घराण्याचा मुख्य पुरूष परसोजी भोसले याची राजारामाने इ.सन. १६९९ मध्य 'सेनासाहेब ÃÖ³ÖÖ' हा किताब व सरंजाम देऊन वऱ्हाड व गोंडवण प्रांतातील चौथाई व सरदेशमुखी वसुल करण्याचे काम देऊन सनद दिली व अशा रीतीने नागपूरकर भोसल्यांचे अधिकार क्षेत्र, कार्यक्षेत्र म्हणून वऱ्हाड प्रांत वाटयाला आला. त्यानंतर या भागात नागपूरकर भोसल्यांनी आपली सत्ता निर्माण करून तीचा विस्तार व अंमल कसा निर्माण केला हे या लघु शोधनिबंधात मांडण्यात आले आहे.

बहामनी राज्याचे विभाजन हाऊन पाच भाग पडले. त्यात अहमदनगरची निजामशाही, विजापूरची आदिलशाही, गोवळकोडयाची कãÖ¬Ö²Ö¿ÖÖÆß, ×²Ö¤ü¸üÖ“Öß ²Ö¸üßदशाही व वऱ्हाडची इमादशाही असे भाग पडले. या शाहयानमध्ये संघर्ष होऊन अहमदनगरच्या निजामशाहीने वऱ्हाडची इमादशाही जिंकून घेतल्याने ¾Ö−ÆüÖ›ü-निजामशाही सत्तेच्या अंतर्गत आला. सम्राट अकबराच्या काळात अकबराने निजामशाहीपासून वऱ्हाड जिंकून घेतल्यानंतर अकबराने मोघल सम्राज्याचा वऱ्हाड स्वतंत्र सुभा केला. त्यावेळी या सुभ्याचा विस्तार मोठा होता. अकबरापासून औरंगजेबापर्यंत या सुभ्यांवर मोगलांची सत्ता होती. त्यातील काही भागावर गोंड राज्यांनी आपला अधिकार गाजवला तरी ते मोगलाचे मांडलिक होते. परंतू नंतर वऱ्हाडात भोसल्यांनी आपला अंमल बसवण्यास औरंगजेबाच्या काळापासून सुरूवात केली. निजामाच्या काळात या सुभ्यात निजाम आणि भोसले या दोघांचाही अमल सुरू –ााला आणि या सुभ्यात दोअंमली कारभार सुरू –ााला. त्यात निजामाकडुन या सुभ्याचा कारभार पाहण्यासाठी सुभेदार नेमले जात होते. त्यांच्यात व नागपूरकर भोंसले यांच्यात नेहमीच खटके उडत असत. इ.सन. १७६४ ला या सुभ्याचा कारभार निजामाने ऐलीचपूर नवाब पन्ही घराण्याकडे सोपवला. त्यानंतर मात्र सुरूवातीच्या काळात नाबाब व भोंसले यांचे संबंध मित्रत्वाचे होते नंतर त्या मैत्री संबंधात कटूता निर्माण –ÖÖ»Öß. तसेच त्या कालखंडात येथील मोगल सुभेदारांसोबत कसे संबंध होते, तसेच वऱ्हाडातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतीक, धार्मिक इतिहासकार नागपूरकर भोंसल्यांचा कसा प्रभाव पडला याचा अभ्यÖÃÖ या लघू शोध निबंधात घेण्यात आला आहे.

वऱ्हाडात भोसल्यांचा अंमल स्थापन :

नागपूरकर भोसले हे हिंगणीकर भोसले या नावाने संबोधले जातात. शिवाजी महाराजांचे घराणे ¾Ö°þôÖ“Ö व हिंगणीकर भोसले हे एकमेकांस जवळचे भाऊबंध समजतात. शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक –ााल्यानंतर शिवाजीने इ.सन. १६७४ मध्ये साबाजी या नागपूरकर भोसल्याचा पुर्वजास सनद दिली होती. ×¿Ö¾ÖÖ•Öß“ÖÖ †ÝÖ×¾Ö−Öß ÃÖÖ²ÖÖ•Öß भोसलेकडून करविला तो हाच असावा. तसेच परसोजी भोसले यानेही शिवाजीचे कारकिर्दीपासून प्रतापराव गुजराप्रमाणे वऱ्हाड व गोंडवण प्रांतात स्वाऱ्या करून मराठयांचा अंमल बसवण्याचा प्रयत्न चालविला व खंडण्या वसूल केल्या. पुढे राजाराम गादीवर आल्यानंतर परसोजीने त्यास फार मोलाची मदत केली व गोंडवाणातही आपला अंमल बसविला. त्यामुळेच राजारामाने परसोजीस इ.सन. १६९९ मध्ये 'नानासाहेब ÃÖ³ÖÖ' हा किताब व सरंजाम देऊन वऱ्हाड गोंडवाणा प्रांतातील चौथाई व सरदेशमुखी वसुल करण्याचे काम देऊन तशी सनद दिली. त्या आधिच वऱ्हाडातील भाम हे गाव परसोजीच्या पुर्वजांपैकी म-ÖÖ•Öß ¾Ö °þ¯ÖÖजी यास ते निजामशाहीत नोकर असतांना मिळाले होते. परसोजीने मार्च १७०१ मध्ये एलिचपूर पासून पाच कोसावरील किशनरावची जहागीरी लूटून पंचवीस हजार रू. दंड वूसल केला व वऱ्हाडात भाम येथे येऊन

राहीला. जातांना त्याने गावोगाव मराठयांचा अंमल बसविला. भाम हे गाव वऱ्हाडात यवतमाळ जिल्ह्यात असून Ÿ0 ‘¸0•00•0ß ³00´0’ या नावाने प्रसिद्ध आहे.

इ.सन. १७०७ मध्ये शाहू मोगलांच्या कैदेतून सुटून आला त्या वेळी जे मराठे सरदार त्याला मिळाले त्यात परसोजी होता. शाहू खरा आहे हे सांगण्यात परसोजी मुख्य होता. म्हणून इ.सन. १७०७ मध्ये पुर्वी असलेली सनद कायम करून वंशपरंपरेची नवीन सनद दिली. त्यात गावेल, नरनाळा, माहूर, खेडले, पवनार, कळंब हे सहा सरकार शेकडा नऊ रूपये आक्रा आण0 मोकाशाचे होते.

परसोजी मृत्यू पावला तेव्हा त्याचा पुत्र कान्होजी याला शाहुने ‘सेनाÃ00Æ²0 Ã0³00’ ची वस्त्रे इ.सन. १७१० मध्ये दिली व तो वऱ्हाडात भाम येथे राहू लागला. त्याच्या कालखंडात इ.सन. १७२० मध्ये निजाम दक्षिणेत आला त्यावेळी शाहुने निजामाच्या विरोधात अलमअलीखानास मदत करण्याचे सांगीतल्याने निजामाच्या बाळापूर व शेगाव लष्करावर छापे घालून बेजार केले. बाळापूर येथे –ालेल्या लढाईत निजामाला विजय मिळाला आणि त्याने दक्षिणेत स्वतंत्रपणे वागून सावता सुभा निर्माण केला. या वेळी मुगलांतर्फे वऱ्हाडाच्या सुभ्यावर एवजखान इज्दूल्ला हा काम पाहत होता.

कान्होजी भोसलेला सुरूवातीला मुलबाळ नसल्याने आपला चुलतभाऊ बिंबाजी चा मुलगा रघुजी यास देशावरून आणून आपल्या जवळ भाम येथे वयाच्या बाराव्या वर्षापासून ठेवले. परंतू नंतर कान्होजीला रायाजी हा पुत्र –ाल्याने रघुजीवरील लोभ कमी –ाला. तेव्हा रघुजी कान्होजीला सोडून देवगडच्या चांदसुलताकडे गेला. नेतर काहीदिवस एलिचपूरला राहीला. याच वेळी तेथील पन्ही घराण्यासोबत मोठा स्नेह •0Ô0»00 दिसतो. रघुजी एलिचपूरवरून साताऱ्यास गेले. अशातच कान्होजी भोसल्याच्या उद्दाम वृत्तीमुळे शाहुशी बेबनाव निर्माण –ाला. अशातच शाहुची परवानगी न घेता सैन्यासह निजामाकडे पळून गेला. त्यामुळे शाहुजीने कान्होजीला पदावरून काढले व त्या जागी रघुजीस नेमले. तेव्हा रघुजीने त्याचा पाठलाग करून मंदार येथे पकडले व कैद करून शाहुकडे पाठविले. अशा रितीने रघुजी भोसले तिसरे ‘नानासाहेब सुभा’ म्हणून वऱ्हाडात स्थिर होऊन काम पाहू लागले.

idj.k … j %& ukxijdj Hkk I Y;kph dkexhjh o ,fypijdj uckck"kh Ic/k (†)¸¦“0•0ß ³00Ã0»0 :

नागपूरला गोंडाचे राज्य होते. बखतबुलंदच्या मृत्यूनंतर चांदसुलतान गादीवर आला. तो इ.सन. १७३८ मध्ये मृत्यू पावला. त्याचा दासीपुत्र वकिलशहाने राज्य बळकावले तेव्हा राणी रतनकुँवर हीने रघुजीस मदत मांगीतली. रघुजीने राणी रतनकुँवर हीस मदत केल्याने गोंड राजवटीचा तिसरा हिस्सा व १० लाख स्वारीखर्च म्हणून रघुजीस दिला. पुढे इ.सन. १७४३ मध्ये या भागावर रघुजीने वर्चस्व प्रस्थापीत करून आसन स्थिर केले.

रघुजी भोंसलेस सेनासाहेब सुभ्याची वस्त्रे मिळाल्यानंतर इ.सन. १७36-३७ मध्ये छत्रपती शाहूच्या आदेशाने रघुजीने निजाम प्रांतावर हल्ले करण्यास सुरवात केली. ऐवजखानाचा मुलगा बेशकराक याने १००० स्वारानीशी नांदेडपर्यंत जाऊन धुमाकूळ घातला. त्याला माहुरच्या सुभेदाराने मदत केली. तेव्हा ¸¦‘0•0ß भोसले याचा मुलगा जानोजी, बिंबाजी, वंजाल व तुळोजीपंत त्यांच्या फौजेवर चालून गेले व निजामाच्या सैन्याचा पराभव केला. तेव्हा बेशराकने पाऊन लक्ष देऊन रघुजीशी तह केला व रघजी वऱ्हाडकडे आल0. इ.सन. १७३७-३८ मध्ये बाजीराव निजामाशी लढत होता तेव्हा रघुजी वऱ्हाडात होता. त्याने एलिचपूर जवळ

भुगाव येथे वऱ्हाडाचा सुभेदार सुजायतखानला मारून मारले व बरीच खंडणी वसुल केली. सुजायतखानच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा सैय्यद जलाल खान वऱ्हाडाचा सुभेदार –ााला. तो इ.सन. १७४१ पर्यंत होता.

इ.सन. १७४६ मध्ये रघुजीला कर्नाटक व बंगालमध्ये जायचे असल्याने निजामाशी वाटाघाटी केल्या तेव्हा रघुजीला जहागीरी बदल सव्वातीन लाख देण्याचे कबूल केले. तर रघुजीनेही वऱ्हाडात उपद्रव न करण्याचे आश्वासन दिले. असा समेट घडून आणला. २१ मे १७४८ मध्ये निजाम मुल्कमुल्क मृत्यू पावल्याने त्याच दरबारात वारसा युद्ध सुरू –ााल्याने त्याचा फायदा पेशव्याने घेताच रघुजीने निजामाच्या ताब्यातील नरनाळा व गावीलगड ह किल्ले व माहूरच्य दक्षिणेकडील माणिकदुर्ग व काही प्रदेश काबीज केला. गावीलगड हे भोसल्याचे बंदोबस्ताचे ठिकाण करून संकटप्रसंगी भोसले तेथे कुटूंब व जडजवाहीर ठेवित. त्यानंतर लवकरच ११ फेब्रुवारी १७५५ रोजी रघुजी भोसलेचा पोट दुखल्याने मृत्यू –ÖÖ»ÖÖ.

(2Ö)जानोजी भोसले :

¸घुजी जीवंत असतानाच मुलात भांडणे होऊ नये म्हणून त्याने वाटणी केली होती. त्यात जानोजीने देवगड (नागपूर), मुधोजीने चांदा (चंद्रपूर), साबाजीने वऱ्हाडातील दारव्हा, तर निंबाजीला छत्तीसगड (रायपूर) येथील राज्य देऊन एकजूटीने एकमताने रहावे. तर जानोजीने 'सेनासाहेब सुभा' देऊन राज्यकारभार करावा असे सांगीतले. परंतू मुधोजी वडील पत्नीचा असल्याने सेनासाहेब सुभा पाहीजे होता. यातून वाद निर्माण –ााला. शेवटी जानोजीस सेनासाहेब सुभा तर मुधोजीस सेनाधुरंधर असा किताब पुण्याला बोलावून पेशव्याने दिला.

निजामाच्या दरबारातील गोंधळाचा फायदा घेऊन पेशव्याने निजामाच्या राज्यावर आक्रमण केले. तेव्हा सलाबतजंगाने निजामअलीला वऱ्हाडातून बोलावले. याच वेळी १७५७-५८ मध्ये निजामअली व भोसले यांच्यात संघर्ष –ााले. रघुजी करांडेने निजामअलीच्या कुटनीतीवर मात करीत अंकूश निर्माण केला. जानोजीचा वऱ्हाडात येऊन पाठलाग केला पण पुर्वेकाठी जाणोजीचा पराभव केला. दोन्ही पक्षाचे फार नुकसान –ााले. त्यामुळे दोघांनाही शांतता हवी होती. निजामअलीला हैद्राबादचा कारभार आपल्या द्वारे व्हावा असे वाटत असल्याने एलिचपूर येथील नबाब सुलतानखान पन्हीच्या मध्यस्थीने समजोता होऊन असे ठरले की वऱ्हाडÖŸÖß»Ö उत्पन्नापैकी शेकडा ४५ भोसल्यांनी घ्यावे व शेकडा ५५ निजामाने घ्यावे.

आळेगाव समेलनानंतर रघुनाथरावाने पेशवा माधवरावास कैद टाकून त्याचा पक्षाच्या सरदारांचा सुड घेण्यास सुरूवात केली. त्यामुळे ही मंडळी निजामाकडे गेली. निजामाने मराठा मुलूख घशात ओढुन घेण्यासाठी. मराठा राज्यावरील आक्रमणाची तयारी पुर्ण –ााल्यानंतर भिमा नदीच्या पुर्वेकडील प्रदेश व मराठा राज्याचा कारभार आपल्या तंत्राने चालावा अशी मागणी केल्याने राक्षसभुवनचे युद्ध उद्भवले. निजाम व जानोजी एकत्र आल्याने राघोबादादा संतापला व त्याने जानोजीच्या वऱ्हाडातील प्रदेश लुटण्यासाठी चाल केली. जाणोजी व निजामाने पुण्यावर चाल केल्याने कठीन प्रसंग निर्माण –ााला. तेव्हा माधवरावाने सर्व मोहीमेची सुत्रे आपल्याकडे घेऊन रघुनाथदादाकडून नाराज –ाालेल्या मराठा सरदारांना आपल्याकडे ओढण्यास सुरवात केली. त्यात यश घेऊन जानोजी माधवरावाकडे येण्यास तयार –ााला व निजामाचा पक्ष कमकुवत होत गेला. जानोजीच्याच सुचनेवरून माधवरावाने निजामाच्या फौजेवर राक्षसभुवन येथे हल्ला केला. तेथे –ाालेल्या युद्धात निजामाचा दिवान विठ्ठल सुंदर मारला गेला. वऱ्हाडाचा नबाब इस्मायलखान पन्ही याने मोठा परक्रम केला. ŸÖ¸ß तो जखमी होऊन मराठयांच्या हाती पडला. जानोजीने त्याच्या जखमा शिऊन त्याला बरे केले तेव्हा पासून पन्ही

व भोसले यांची मैत्री वाढत गेली. युद्धानंतर औरंगजेबाच्या तहानुसार पासष्ट लाखाचा मुलूख तराठयांना मिळाला. त्यातील २२ लाखांचा मुलूख नागपूरकर भोसल्यांना मिळाला.

पेशव्यांच्या जानोजीवर स्वाऱ्ÖÖ :

पेशवा माधवरावांच्या कारकीर्दीत नागपूरकर भोसल्याचे संबंध सहकार्याचे नव्हते. निजामाच्या सहाय्याने पुणे जाळल्याने व कर्नाटक मोहिमेत बोलावले असता टाळाटाळ केल्याने पेशवा नाराज होता. निजाम व पेशवा या दोघांचाही विश्वासघात केल्याने ते जानोजी भोसलेवर नाराज होते. अशÖÝÖ“Ö निजामाचा सरदार मोरोधोंडोजी हा २००० सैन्य घेऊन वऱ्हाडात असतांना जानोजीच्या सैन्याने त्याला लूटले व नंतर प्रांत लूटला. म्हणून निजामाने चिडून पेशव्यास भोसले विरोधात मदत मागीतली. पेशव्याला जानोजीला वठणीवर आणायचे असल्याने त्यांच्यात घडून आलेल्या राक्षसभुवनाच्या लढाईनंतर भोसल्यांना निजामाचा मिळालेला प्रदेश निजामास परत देण्याचे ठरले. ठरल्यानंतर पेशवा सैन्य घेऊन वऱ्हाडावर चालून आला. त्याला निजामाचा सरदार रूकनुद्दौला येऊन मिळाला. ते बाळापूर, अकोला येथून खंडणी वसूल केली. भोसले बंधु अंमनेरला असल्याचे समजताच दर्यापूर मार्ग ते अंमनेरकडे निघाले. तेव्हा भोसलेची वकिलामार्फत बोलणी करून माफी मागीतली व जानोजी दर्यापुरला येऊन पेशव्यांशी तह केला. त्यात २२ लाखाचा मुलूख पेशव्यास दिला. त्यातील ९ लाखाचा मुलूख पेशव्याने स्वतःकडे तर १५ लाखाचा मुलूख निजामास दिला तसेच भोसलेने आपल्या फौजेनिशी पेशव्याचे स्वारीस हजर राहण्याचे मान्य केले. थोडक्यात ³ÖÖÃÖ»Ö-पेशवे संघर्षात निजामाचा फायदा –ÖÖ»ÖÖ.

माधवराव पेशवे व रघोबादादा यांच्या भांडणात जानोजी भोसलेने रघोबादादास मदत केली. पेशव्या विरोधात कारस्थाने सुरू असल्याने पेशवा चिडला व त्याने भोसलेवर स्वारी करण्याचा निश्चय केला. तेव्हा जानोजीचा दिवान दिवाकरपंत व नंतर जानोजी यांना पुण्याला भेटीस बोलावले. पण या आ–चे पालन जानोजीने केले नाही. अखेर निजामाची मदत घेऊन पेशव्याने जानोजीवर दुसरी स्वारी काढली. पेशवा निजा´Ö वऱ्हाडात आले व आपला अंमल बसवला. भोसल्याचा सरदार नरहर बल्लाळ पंचगव्हान येथे मारल्या गेला. Ÿोव्हा पेशव्यांची फौज काही काळ आकोटला होती. हा संघर्ष बराच काळ चालल्याने दोन्ही पक्ष थकले हÖÝÖ. दोघांनाही शांततेची गरज भासू लागली. अखेर २३ मार्च १७६९ ला कनकपूरचा तह घडून आला. या तहाŸÖ पेशव्यांचा फारसा फायदा –ाला नाही परंतू पेशवा व जानोजी संबंध चांगले राहीले. १६ मे १७७२ रोजी येरल (नळदुर्ग) येथे जानोजी भोसले मरण पावला.

(क) ´Ö–ÖÖ•ÖßÃÖ ³ÖÖÃÖ»Ö :

³ÖÖÃÖ»Ö ²Ö–ÖÝÖß»Ö ÃÖ‘ÖÂÖ :

जानोजीवरील पेशव्याच्या दुसऱ्या स्वारीनंतर दोघांतील संबंध मैत्रीपूर्ण –ाले. जानोजीस मुलबाळ नसल्याने त्याने आपला भाऊ मुधोजीचा मुलगा रघुजी याला दत्तक घेण्याचे ठर¾Ö»Ö. ŸÖ¿Öß <›»Ö“Ö¯Ö¸‘ÖÖ नबाब इस्मायलखान पन्हीशी चर्चा करून याला पेशव्याची मान्यता ‘Öण्याचे ठरले. मुधोजीस आपला विचार सांगुन रघोजीच्या नावे जरीपटक्याचे निशाण करून आपली पत्नी दर्याबाई हिला आकोट येथे आणून ठेवले. जानोजी मुधोजीस घेऊन पुण्याला गेले. तेथुन परत येत असतांनाच १६ मे १७७२ रोजी येरळ (प्र. नळदुर्ग) येथे मरण पावला. यावेळी दत्तक राघुजी, जानोजीची बायको दर्याबाई व भाऊ साबाजी आकोटला होते. त्यांना व नबाब इस्मायलखान पन्ही यांना जानोजीच्या मृत्यूची बातमी पत्राद्वारे कळवीण्यात आली. मुधोजी आकोट»ÖÖ आला. परंतू येथे असतांना साबाजी व दर्याबाई यांच्या कारस्थानातून भोसले बंधुत संघर्ष निर्माण –ाला. त्यात

इस्मायलखान पन्हीची मोठी पंचाईत -ााली. कोणाचा पक्ष घ्यावा हे त्याला कळत नसल्याने वेडाचे सोंग घेऊन तो दुर राहिला. याचे वेळी अकोल्याजवळ कुंभारी येथे मुधोजी व साबाजीत लढाई -ााली. परंतु समजोता होऊन मुधोजी व साबाजी दोघांनीही रघुजीच्या नावे कारभार करण्याचे ठरले. या वेळी मुधोजीस पैशाची अडचण भासल्याने अमरावतीतून जबरदस्तीने दंड वसूल केला.

साबाजी व मुधोजी एक -ााल्यानंतर भांडण मिटले पण मुनशीच्या करामतीने पुन्हा तंटा निर्माण -ााला. निजामाचा सरदार धवशाच्या मदतीने साबाजीने मुधोजीवर चाल केली. तेव्हा मुधोजीने एलिचपुरच्या नबाबबाची मदत मिळवली. यात अखेर मुधोजीची सरशी राहली. अशातच नारायणराव पेशव्याच्या खुणाची माहिती एलिचपुरात आली. तेथे मुधोजी, साबाजी, खंडेराव, दरेकर, रूकनुद्दौला, धवशा ही सर्व मंडळी होती. राघोबादादाकडे पेशवाईचे अधिकार असल्याने मुधोजीच्या पक्षाची सरशी -ााली. रघुजीच्या नावे नानासाहेब सुभ्याची वस्त्रे मिळविली. मुधोजी भोसलेने रघुनाथरावास मदत करून तो एलिचपूरला आला असतांना काही पठाणांनी त्यांच्यावर हल्ला केला होता. त्यात तो जखमी -ााला होता. त्यांनतर लवकरच मुधोजी व साबाजी मधील संघर्ष निकरावर आला. त्यांच्यात पाचगावची लढाई (नागपूर उमरेड रस्ता) -ााली. त्यात मुधोजीची गोळी लागून साबाजी ठार -ााला. मुधोजी नागपूरचा कारभार पाहू लागला. अशा प्रकारे नागपूरकर भोसल्याच्या घराण्यातील कलह संपूष्टात आला. यानंतर लवकरच निजामाने मुधोजी भोसले व इस्माईलखानावर स्वारी केली. स्वारीत मे १७७५ मध्ये काटसूराच्या लढाईत इस्मायलखान पन्ही मारल्या गेला.

निजामाचा वऱ्हाडाचा सुभेदार इस्माईलखान मारल्या गेल्यानंतर निजामाने अनेक सुभेदार नेमले. पण वऱ्हाडची सुभेदारी इस्माईलखान पन्हीचा मुलगा सलाबतखानला देण्यात यावी या साठी मुधा•Öß भोसलेने प्रयत्न केलेत. निजामाचा सरदार येतिशामजंग याने भोसल्यांशी वरवर सलोखा दर्शवत असतांना वऱ्हाडातून भोसल्यांचा अंमल उठविण्याचा प्रयत्न करीत असल्याने तंटा निर्माण -ााला. तेव्हा मुधोजीने हैद्राबादला राहत असलेला आपला वकील बागाजी रघुनाथ याला कळवून वऱ्हाडच्या सुभेदारीवरून येतिशामजंगला काढून त्याच्या जागी इस्माईलखान पन्ही याची मुले सलाबत खान व बहलोल खान यांच्या नावाची शिफारस केली. निजामालाही पन्ही घराण्याची कामगीरी माहित होती. तसेच सलाबत खानचा पराक्रम माहित असल्याने भोसल्याच्या शिफारशीने येतिशामजंगच्या जागी निजामाने सलाबतखानची वऱ्हाडचा सुभ¤Ö¸ü म्हणून नेमणूक केली. (१७८५) नंतर येतिशामजंगाने विरोध केल्याने भोसलेनी सैन्यानिशी सलाबतखानला मदत करण्याचे ठरवले व तसा निरोप येतिशामजंग याला पाठवल तसेच समेटाचा प्रयत्न केला. त्यामुळे हा प्रश्न मिटला व सलाबतजंग वऱ्हाडचा सुभेदार -Öलेला. त्यामुळे वऱ्हाडात शांतता निर्माण -ााली कारण वऱ्हाडातील दोअंमली कारकीर्द म्हणजे तारेवरची कसरत होती. वऱ्हाडात चौथाईचा अधिकार भोसल्याचा असल्याने त्यापोटी निजामाकडे ²Öरीच रक्कम थकत असे. इ.सन १७८७ च्या शेवटी १० लक्ष रूपये थकले होते. त्या वसुलीसाठी नागपूरकर भोसले तगादा लावत असे. तसेच दोघांचे संबंध अतिशय घनिष्ट असल्याने एकमेकांच्या दुःखात सहभागी होत. सेनासाहेब रघुजी भोसले दु. व सलाबतखान एकमेकांना भावासारखे मानीत असत. ते १७९५ मधील खर्डाच्या लढाईपर्यंत दिसून येतात.

(›)¸ü“Ö•Öß ³ÖÖÃÖ»Ö ¤ü.

ejkBÓkP;k vMp.khpk Qk;nk ÄÅu futkeku p©FkkÃpk ilk n.;kp VkGy-R;keG ejkBÓkuk futkekoj dkjokÃ djkoh ykxyh futkekpk fnok.k e'khj&my&eYd gk ukukpk dÍj 'k= g¨rk- R;kpk e'khj&my&eYdu viekukLin 'kCnkr mYy[k dj.k Eg.kt ejkBk jk"Vkpk vieku dj.;klkj[k g¨r;keG futke&ejkB lÄ"k fod¨ikl xyk vkf.k

n¨Äkuhgh lU;kph teokteo dyh- ff ekp f‰<‡ P;k y<kÃl ljokr >kyh- futkekpk ijkHko >kY;ku R;ku ejkBÓki< 'kj.kkxrh iRdjyh o ejkBÓk'kh rg dyk-''भोसल्यांना वऱ्हाड मधील rhu yk[k # pk Án'k fnyk-''भोसल्यांना वऱ्हाड मधील तीन लाख रु चा प्रदेश दिला-

nlj bxt&ejkBk ;) ¼

i'kok ckthjko nljk ;ku ;'korjko g¨GdjkP;k /kkdku i.k l¨My vkf.k r¨ bxtkP;k vkJ;kyk xyk vkf.k R;kru …f fMlcj fŠŒ„ e/; R;kuh Áfl) olÃpk rg dyk- ;k rgku ckthjkoku bxtkph rukrh Q®t Lohdkjyh- ;k ckthjkokP;k fu.k;kyk ejkBk njckjkrhy vud ljnkjkpk foj¨/k g¨rk- ;krup ckthjkokP;k ijokuxhfoukp bxt&ejkBk nlj ;) l: >ky- bxtkP;k vud ejkBk ljnkjk'kh vud ygku e¨BÓk y<k;k >kY;k- R;k ÄVuk o y<k;k oÚgkMr >kY;k-- गाविलगड हे भोसल्यांचे वऱ्हाडातील ठाणे होते- R;keG bxtkuh Hkl Y;koj pky dyh- R;krup vlb] vMxko o xkohyxM ;Fk y<k;k gkÅu ukxijdj HklY;kpk ijkHko dyk- o f‰ fMlcj fŠŒ… रोजी इंग्रज व भोसले यांच्यामध्ये 'देवगावचा तह' झाला त्यातील अटी नुसार भोसल्यांचा वऱ्हाडवर नाममात्र vf/kdkj jkghyk- R;kP;k rkC;kr QDr xkfoyxM o ujukGk g fdYy o R;k[kkyhy dkgh Hkx ;0gMkp in"k jkghyk-

¼b¼आप्पासाहेब भोसले ¼&frlj bxt&ejkBk ;)

bxt&ejkBk nlj ;) urjP;k dky[kMkr oÚgkMkr i<kÚ;kP;k minoku vuk/knhpk dkjHkkj gkrk- i<ऱ्यांना पेशवा व भोसले यांची मदत होती त्यातूनच या युद्धाची सुरवात झाली- R;keG ;k ;)kyk i<kjh ;) Eg.kugh vkG[ky tkr- R;krup b-l- fŠf‰ e/; bxt&ejkBk frlj ;) l: >ky- या युद्धात इंग्रजांना पेशवा बाजीराव दुसरा व नागपूरकर आप्पासाहेब भोसले प्रमुख होते- वऱ्हाडात नरनाळा व गाविलगड किल्ला आणि त्याखालील प्रदेश भोसल्यांच्या अधिपत्याखाली होता- ;k Án'kkr uckc lykcr[kku ;ku gYy d#u ujukGk fdYY;kP;k vf/kdkjkrhy ^vkd¨V] vMxko gk Án'k rkC;kr Äryk- gk Án'k R;ku fcfV'kkuk lgdk; dy Eg.ku feGkyk- R;kP;k lgdk;keGp bxtkuk xkfoyxMpk fdYyk feGkyk-'वऱ्हाडात भोसल्यांचा जिकलेला प्रदेश इंग्रजांनी निजामाला दिला r0gk futkekpk fnok.k jktk pnyky ;ku gk Án'k lykcr[kkukP;k rkC;kr n.;kp vkn'k fny- v"kk jhrhu oÚgkMkru ukxijdj HkklY;kph lRrk li'Vkr vkyh-

idj.k † Fkk& ukxijdj Hkkly o ,fypijdj uckc ;kpk oÚgkMP;k itoj iMyyk vkfFkd] lkekftd]/kkfed o lkLdfrd iHkko ¼&

vkfFkd fLFkrh¼&

विदर्भ पूर्वीपासूनच कृषी प्रधान प्रदेश आहे- विदर्भातील शेतकरी ज्वारी, गहू, कापूस, dM/kkU; ;kph ihd Är vl- li.k d"kh 0;oLFkk ikolkP;k ik.;koj voycu g¨rh- विदर्भातील cgrd u|k mUgkG;kr ldu tkrkr- dky0;kph 0;oLFkk u0grh i.k dkgh dkgh fBdk.kh विहिरींना भरपूर पाणी असल्यामुळे विहिरीच्या पाण्यावर शेतकरी पीके घेत असत- oÚgkMkr vud ihd g¨r vlyh rjh R;kr dkilkp ihd e¨BÓk Áek.kkr g¨r- सातपुड्याच्या भागात उत्तम Ádkjp lkxoku ykdM e¨BÓk Áek.kkr feGr- fgokGh fidkP;k e¨lekr dkgh ihd ÄrY;k tkr vlr- R;kuk jCch fid Eg.krkr- त्यात प्रामुख्याने गहू, हरभरा, जवस इ- ihdkpk e¨BÓk Áek.kkr leko'k g¨r¨-[kMÓke/; cyrnkjh i)rh g¨rh-[kMÓke/; cyrnkjh i)rh g¨rh- d"kh m|¨xkoj अवलंबूनअसून समाजातील जवळपास ८० लोकांचा सहभाग शेती, शेतमजुरी व पुरक आणि सहाय्यक m|¨xkr xryk g¨rk- eu";kP;k xjtk t'kk&t'kk ok<r xY;k r'kh&r'kh R;kyk fofo/k oLrph vko';drk fuek.k >kyh- R;kru fofo/k 0;olk; o m|¨x/kn fuek.k >ky- त्यांची भरभराट

g¨.;kI R;k dkGkrhy jkT;dR;kpkgh e¨ykpk okVk vkg- R;krhy dkgh Áe[k 0;olk; [kkyhyÁek.k fnlu ;rkr- dkiM 0;olk;] dkiM 0;olk;] ykdM o ou¨it 0;olk;] 'kókó fuÆerh@0;olk;] dykdljhpk 0;olk; r;kj dj.;kpk 0;olk; b-

tehu eglykph mŸke 0;oLFkk jk[k.;klkBh n'ke[k] n'kikM ;kukgh Qkj e¨BÓk Áek.kkoj tehuhp okVi dj.;kr vky g¨r- i.k g lo y¨d Lor% 'krh u djrk vkiY;k tehuhoj] dGkuk uer vlr o R;kP;kdMu fu;fer mRié Är vlr- ikolkP;k ygjhi.keG Çdok brj ulÆxd vkiŸkheG 'krdÚ;kp udlku >kY;keG R;kuk d.khgh enr djhr ulr- oÚgkMkr भोसल्यांचाही अमल असल्याने त्यांना येथील उत्पन्नातून वाटा घ्यावा लागत असल्याने ते नबाबाकडे R;kph ekx.kh djhr vlr- ijr uckckukp orunkjkdMu egly oGoj feGr ulY;ku R;kph rkjkcG g¨rkuk fnlu ;r- R;k oGh R;kuk Fkdckdh l)k i.ki.k QMrk ;r u0grh- v'kk vud u¨nh fnlu ;rkr- ƒŠ 0;k o ƒ‹ 0;k 'krdkP;k e/;kr ljdkjp e[; mRiékpk vk/kkj d"kh jktLo gk g¨rk- tehu vR;r lihd vlY;keG djkph vkdkj.kh brj Án'kkrhy tehuhi{kk tkLr g¨rh- eänkjh i)rh] tdkr] n'kh ekykojhy dj] oxoxG eLyhe dj& bn lcjrh] /kkÆed dj] e¨cnyk vkf.k nM] uk.k o VkdlkG] u>jk.kk b- ie[k dj gkr-Viky 0;oLFkk] ,fypij% ,d le) VkdlkG 0;oLFkk gkR;k-

lkekftd fLFkrh&

oÚgkMkr elyekukpk ik; iMY;k urj yodjp elyekuh jkT; vckf/kr pky >ky- oÚgkMkrgh xkelLFkk o ijx.k Çgnp;k gkrh vlr- नागपूरकर भोसले यांची सत्ता vlY;keG oÚgkMph fLFkrh R;kioÊP;k o R;kurjP;k fLFkrhi{kk i"dGp pkxyh g¨rh LojkT;kp i"dG Qk;n R;kuh वऱ्हाडातील जनतेला या काळात अनुभवयास दिले असे दिसते- R;keG gk dky[kM R;k vk/khP;k o urjP;k dky[kMki{kk vf/kd pkxyk g¨rk vl fnlr- oÚgkMkr ;k dkGkr vé /kkU; o brj nufnu thoukr vko';d vl.kkÚ;k oLr ecyd Áek.kkr feGr g¨R;k- turykgh vé&/kkU; ecyd Áek.kkr feGr vlY;ku miklekj iMr u0grh o ;k ckcrhr rh l[kh g¨rh- oÚgkMkr lcrrk vlyh rjh ;Fkhy Átyk ;Fkhy jkT;dR;kP;k miæokpk dkgh Áek.kkr =kl g¨r g¨rk- निजामाच्या पूर्ण अधिकाराखाली असलेल्या गावास भोसले =kl nr vlr- परंतु ज्या गावच्या लोकांनी भोसल्याचं opLo dcy dy R;kuk fcydy =kl nr ulr o myV futkeP;k =klnk;d vf/kdkÚ;kiklu j{k.k djhr vlr futkekP;k vf/kdkÚ;koj भोसल्यांचा वचक होता तसेच भोसले अशा त्रासदायक अधिकाऱ्यांच्या त्रासातून जनतेचे रक्षण व्हावे Eg.ku ,fypijP;k uckckl lkxr vlko- vud oGk n¨veyh dkjfdnÊeG [kjk cn¨cLr d¨.khp djhr ul o d¨.khgh g vkiy drO; letr ul- futkekp vxj ejkBÓkp vl dk;ep y"dj jkgr ulY;ku R;keG d¨.khgh ;ko o yVko gk Øe pky vl- R;keG d¨.kkpgh y"dj vky dh y¨d iGu tkr o nj vrjko#u ckreh Bohr- e¨xy] ejkठे पैकी पेशवे, भोसले ;kidh 'k= d¨.k o fe= d¨.k] [kjk jktk d¨.krk o j{k.kdfjrk d¨.kkl nkn ekxkoh g oÚgkMP;k j;rl letr ul- नागपूरकर भोसले यांनी जरी वऱ्हाडातील प्रजेचे रक्षण केले व ,fypijP;k uckckuh vud y¨d¨i;¨xh dke dyh rjh R;kP;kgh oÚgkMkrhy Átyk dkgh oGk =kl >kyyk fnlu ;r¨- oÚgkMkr ^n¨veyh dkjfdn* vlY;ku r'kh vnk/knhphp ifjfLFkrh g¨rh- ijr b-l- ƒŠŒ… iklu oÚgkM futkekP;k i.k vf/kdkjkr vlyk rjh R;kP;k deu'khckpk Qjk v|ki liyk u0grk- g R;kurj oÚgkMkr ÄMu vkyY;k vud ÄVuko#u fnlu ;r- vk/khP;k ifjfLFkrhi{kkgh b-l- ƒŠŒ… r ƒŠ‡… ák iékl o"kkP;k dkGkr oÚgkMkr lrr yVekj vkf.k vjktdrk fnlu ;rkr-

oÚgkMkr firlŸkkd dVc i)rh fnlu ;r- कुटूंबावर स्त्रिचा चांगला प्रभाव दिसतो- gh Lor= भावना उच्च वर्गातील स्त्रियांपेक्षा श्रमीक वर्गातील स्त्रीत vf/kd vkg- oÚgkMkr vl.kkj ctkjk] d¨jd] ikj/kh] fugky b- vknhokl hph vkiyh [kkl ijijk vkg- vknhokl hr dVckr óhp LFkku egŸokp ek.ky tkr- jktifjokjkrhy fó;k jktdh; dk;kr ckjhd y{k Borkr vkf.k oG iMyh rj R;k jkT;dk;kr enr djrkr- lkekÙ;r½ ckã.k vkf.k ejkBk n¨Ugh oxkrhy fó;kuk jktdh; dk;ke/; LFkku ÁkIr vkg-

oÚgkMkr lkfgR; ijijk Qkj tuh vkg ^^lkfgR; 'kkókr J"B x.kyyh विदर्भीरिती, संस्कृत साहित्यातील भारवी, दंडी, भवभूती, राजशेखर हे जनमान्य ग्रंथकार, प्राकृतातील vk| doh ednjkt] Lवामी चक्रधर, नृसिंह सरस्वती ही विदर्भाची अनमोल रत्ने आहे-**f ;kpk oÚgkM'kh ÁR;{kkÁR;{k lc/k vkg- विदर्भात भाषा, धर्म आणि साहित्य यांच्या उन्नतीत यादवांचा काळ vR;r egŸoi.k ekuyk tkr¨- उर्दू साहित्याच्या प्रगतीतही अचलपूरचा सहभाग महत्त्वाचा आहे- oÚgkMkr eLyhe doh o lkfgfR;dp u0gr rj Çgn doh o lkfgfR;d l)k g¨r- M¨xjkrhy आदिवासी बोली त्या त्या भागात प्रचलीत होत्या- oÚgkMkrhy ejkBh c¨yhpk FkkV fujkGkp g¨rk- Eg.kup fryk oÚgkMh c¨yh vlp Eg.krkr- verjk;] noukFk egkjkt] n;kGukFk egkjkt] 'kgk xyke glu ,fypijh'kgk xyke glu ,fypijh g lkghrhd ;kp dkGkrhy vkg-

oÚgkMkr f'k{k.kkph 0;oLFkk gkrh- efLye f'k{k.kkp Lrj n¨u g¨r] ,d Eg.kt ÁkFkfed f'k{k.k o nlj Eg.kt mPp f'k{k.k- ÁkFkfed f'k{k.k n.kkÚ;k 'kkGkuk ^eäkc* Eg.kr rj mPp f'k{k.k n.kkÚ;k lLFkku ^enjlk* Eg.kr- eLyhekuk T;kÁek.k Lor= ikB'kkGk g¨R;k R;kÁek.k Çgn lkBh Lor= ikB'kkGk u0gR;k- dkgh [kktxh lLdr ikB'kkGk g¨R;k R;k ckEg.kkP;k vFkok ifMrkP;k घरी भरत असत- त्यात हिंदूंना मराठी अक्षर ज्ञान, भाषा, गणित, संस्कृत व व्याकरण शिकविले जात vl-

/kkfed /k¨j.k ½&

oÚgkMkr /kkfed lfg".k /k¨j.k nhlu ;r- vud eLyhe /kkfed fBdk.kkuk vkf.k इमारतींना हिंदूंचा हातभार लागला आहे- e/k¨th b-l- f‰‰† e/; ,fypij ;Fk g¨rk- R;ku ,fypijpk Áfl) elyeku lr 'kgk jgeku xkth ;kP;k nX;kyk uol dyk dh] ^ekÖ;k eykyk ¼nljk jÄth½ lukIkgc lH;kph oL= feGkyh rj nX;kP;k pkj cktuh Áo'k}kj ck/khu* R;kurj e/k¨th vkf.k lkckth ;kP;kr ikpxko ;Fk f‰‰‡ e/; y<kÃr >kyh R;kr lkckth ekjyk xyk R;keG e/k¨thpk ekx fu"dVd g¨Åu „† tu f‰‰‡ j¨th lukIkgc lH;kph oó nlÚ;k jÄthl lokÃ ek/kojko i'kO;kdMu feGkyh- e/k¨thph bPNk i.k >kyh Eg.ku 'kgk jgeku xkthP;k nX;kyk pkj cktuh pkj Áo'k}kj b-l- f‰‰‡ r f‰‰‹ P;k njE;ku ck/ku R;koj ikp f'kykyk[k d¨jy vkgr-gh ckc /kkfed lfg".kroj Ádk'k Vkdr- oÚgkMkr Çgnuk egŸokp LFkku g¨r g vud lnHkko:u fnlu ;r- oÚgkMkr cgl[; Átk Çgn vkg- राज्यकारभार करण्याच्या दृष्टीने त्यांच्यात अक्कल हुशारी अधिक आहे याची जाणीव एलिचपूरच्या uckckuk g¨rh- अशा लोकांचा राज्यकारभारात उपयोग अनेक राज्यकर्त्यांनी करुन Äryyk fnlu ;r¨- ^^,fypijp eLyhe uckckdM vud Çgn eu'khxhjh djhr g¨r- dkgh nlÚ;k mPp inkojl)k dk;jr g¨r-

oÚgkMkr Çgn&elyekukr ,D; fuek.k dj.;kp dk; rRdkyhu Çgn o eLyhe lk/kIrkuh dy- ;kp dkGkr g¨Åu xyy vtuxko ltÊ ;Fkhy noukFk egkjkt pkxy doh o dhrudkj g¨r- त्यांनी महाराष्ट्रातील गावागावात हरीभक्तीचा प्रसार केला- r ftFk ftFk tkr rFk rFk gtkj¨P;k l[;u R;kp dhru ,d.;kl y¨d ;r g¨r- अचलपूरचे नबाब, नागपूरचे भोसले, i.;kp i'kok vkf.k XokYgjp Ç'kn ;kuk x# ekuu R;kuk vknjku c¨ykou R;kP;k dhrukpk

vkun Är g¨r· यांच्या कीर्तनामुळे वऱ्हाडात भक्ती प्रसार झाला· ;Fkhy eLyhe 'kkldkuh R;kuk मानाचे स्थान दिल्याने त्याचा प्रभाव येथील समाजावर पडला· त्या प्रभावामुळेच समाजात हिंदू मुस्लीम ,drk fuek.k g¨.;kl enr >kyh· T;kÁek.k ;k dkGkr Çgn doh lrkuh dk;] dy R;kp Áek.k eLyhe doh lrkuh dk;] dY;kp fnlu ;r·

विदर्भात जैन धर्मीयांची प्रदीर्घ आणि समृद्ध परंपरा राहीली आहे· vd¨yk ftYgákrhy jktukij f[kuf[kuh ;Fk feGkyY;k dkL; tu Áfrek gk R;kpk ijkok vkg· b-l- P;k fŒ 0;k 'krdkr jktk Ãy mQ Jhiky gk tu/kekoych g¨rk· विदर्भात जैन संस्कृतीचा प्रसार राजा ÃyeG >kyk vl lop tu xFkkr vk<Gr· ftYgk okf'keiklu f‰ eykoj f'kjij ukokp xko vlu fnxkcj tukp frFk{k= vkg· ;Fkhy Jh ik'oukFkkph erÊ tehuhiklu v/kj vlyyh gh भव्य मुर्ती कोणी निर्माण केली असेल\ कोण हा पुण्यात्मा व भव्यात्मा असेल असे कुतूहल मनात उद्‌भवते·,fypijP;k Ã'kkU; fn'kyk lkriMk iorkP;k 'k[kyr eÄkfxjh uked lnj ior vkg· jktk Ãy u vud tu efnj ck/kY;kp lkxrkr· eäkfxjh g fBdk.k igkMkr vkg·
वऱ्हाडच्या दृष्टीने महानुभाव पंथाचे विशेष महत्त्व असून 'ऋद्धिपूर' या पंथाची काशी आहे· Çgn /kekrxr gk lÁnk; vlu] Jh pØ/kjLokehp okLr0; oÚgkMkrhy f)ij] lkycMÊ] ,fypij] egdj] y¨.kkj ;k Áe[k xkokcj¨cjp cÚ;kp xkoh >kyyk vkg· ती सर्व ठिकाणे महानुभाव iFkh;kuk ifo= vkgr· महानुभाव साहित्यात तत्कालीन सामान्य लोकांचे चित्रण आल्यामुळे oÚgkMkrhy lekt thoukp pkxyp n'ku g¨r· e/;;xkP;k l#okrhl egkjk"Vkr o".ko] ukFk आणि भागवत असे तीन पंथ प्रामुख्याने दिसून येतात· ijr ckjk0;k 'krdkP;k mŸkjk/kkr egkjk"Vkr ''महानुभाव'' या पंथाचा उदय होऊन एक वेळ त्याचा प्रसार थेट काबुल कंदाहारपर्यंत झाला होता· ijr R;kp eG vkf.k urjpk Áe[k foLrkj oÚgkMe/;p tkLr Áek.kkr >kyk·

lkLdfrd iHkko %&

lkLdfrd nf'Vugh oÚgkMph pkxyhp ixrh >kyh gkrh· vud okLr fuek.k >kY;k· vejkorh] vpyijpk fdYyk ;kp dkGkrhy okLr vkg·

idj.k ‡ o fu'd'k %&

,dnjhr Hkklydkgkr oÚgkMkr nkveyh dkjdhn vlY;ku l?k'k jkghyk rjh oÚgkMkrhy turp bLykehdju HkklY;kueG >ky ukgh· ;kyk dkj.k HkklY;kp o ,fypijdj uckckp Lugkp lc/k gkr· R;k eGp oÚgkMkr /kelgh'.krk gkrh· ;k dky[kMkr oÚgkMkr ekB;k iek.kkr ck/kdke >kyh R;kr ukxijdj HkklY;kuh enr d:u Hkj Vkdyh· ijr nkveyh dkjdhnheG vFk0;oLFkk ncGh jkghY;ku oÚgkMP;k ekxlyiukr Hkj iMyh· rjh oÚgkMkrhy lLdrh fVdujkg.;kl enr >kyh·